

MANIPULÁCIÓ, CSALÁS ÉS LELKIISMERET A TUDOMÁNYBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL SIGMUND FREUD ÉS A PSZICHOANALÍZIS ESETÉRE*

SZÉKELY LÁSZLÓ

BEVEZETÉS

Ha a lelkiismeret kérdésével filozófiai szempontból foglalkozunk, két nagy tárgyterület rajzolódik ki elénk: az egyiket a lelkiismeret filozófiai fogalmával és természetével kapcsolatos vizsgálódások alkotják, a másikhoz a lelkiismeretnek az élet, a kultúra és a gondolkodás különböző kontextusaiban játszott szerepe tartozik. A jelen írás a lelkiismeret tudományon belüli funkciójával foglalkozik – tehát az utóbbi tárgyterületet érinti.

A tudományt érintő lelkiismereti kérdések nem csupán esetleges vonatkozásai a lelkiismerettel kapcsolatos filozófiai kérdéseknek egy konkrét tárgyterületen, hanem kultúránkban különös hangsúllyal bírnak, hiszen a tudományos elméleteken alapuló technikák meghatározóan befolyásolják a társadalom életét, és az atomfizikai kutatások, az úrkutatás, az új kommunikációs technológiák és eszközök kifejlesztése, különösképpen pedig a genetika magának az embernek a természetben belüli ontológiai pozícióját változtatja meg. De a tudomány e technikai hatékonyságtól függetlenül is sajátos státusszal bír a modern világban, mivel a tudományon kívüli közvélemény ettől eltekintve is fokozott episztemológiai tisztelettel és hitellel tekint feléje, ami szintén speciális erkölcsi-lelkiismereti kérdéseket vet föl működésével kapcsolatosan. Nem véletlen ezért, hogy a tudomány erkölcsi dimenziója és a tudomány művelőire nehezedő fokozott felelősség a XX. század egyik központi etikai tematikájává vált. Ennek során pedig – mint ez közismert – nem csupán a tudományos eredmények alkalmazását érintő dilemmák vetődtek föl, hanem az alkalmazás problémája visszavetítődött az azt megelőző kutatás időszakába. Világossá vált, hogy súlyosabb kérdéssel szembesülünk annál, minthogy szabad-e a gyakorlatba átültetnünk a megismerés által motivált kutatások eredményeit, mivel a fokozott hatékonyság miatt már az is kérdéses, hogy bizonyos kutatások a várható eredmények alkalmazásának potenciális veszélyei miatt lefolytathatóak-e? E kérdés pedig óhatatlanul fölvetette önmaga inverzét: szabad-e a tudomány belső fejlődését, s a termé-

* A szerző köszönetet mond az OTKA-nak, mely a *T/F 046261* OTKA-számon támogatta a jelen tanulmány megszületését.

szet megismerésére irányuló – az európai kultúrkörben általános emberi igényként megjelenő – törekvést a lehetséges alkalmazások veszélyei miatt korlátoznunk? A Dürrenmatt által oly kifejezően elénekelt dilemma ma már kilépett az absztrakt vizsgálódások és az irodalmi megjelenítés kereteiből: a genetikai kutatások erkölcsi tartalmú korlátozása és a tudomány szabadsága ma már nem csupán lelkifurdalással küszködő tudósok belső ügye, hanem ösztársadalmi projektként jelenik meg, melyet az erkölcsi és filozófiai vizsgálódások nyomán a politika és a jogalkotás is kezelni törekszik.

A jelen tanulmány célja azonban nem az, hogy e most jelzett, a tudomány külső hatásával, alkalmazásával kapcsolatos – a svájci író műve nyomán röviden a „Dürrenmatt-probléma” névvel megjelölhető – kérdéskör gazdag és sokágú irodalmával foglalkozzék, vagy ehhez a gazdag anyaghoz szolgáljon adalékkal. Arra szeretnénk rámutatni, hogy a lelkiismeret kérdése a Dürrenmatt-problémától függetlenül, magán a tudományon belül, a tudományos kutatás mint speciális *episztemológiai* szituáció kontextusában is megjelenik. Persze ezt a tudományon belüli dimenziót ugyancsak a tudomány előbbiekben jelzett fokozott külső hatékonysága, és az iránta táplált fokozott episztemológiai tisztelet teszi igazán érdekessé, ám amíg a Dürrenmatt-probléma kifejezetten a kifelé megjelenő hatékonyságból fakad, s anélkül megszűnne, addig a lelkiismeretnek ez a most jelzett, s a következőkben részletesebben kifejtendő, a tudományos kutatáson mint speciális episztemológiai szituáción belüli problémája független ettől.

AZ EPISZTEMOLÓGIAI ELMOSÓDOTTSÁG, MINT A TUDOMÁNYOS KUTATÁS ALAPVETŐ SAJÁTOSSÁGA ÉS AZ EBBŐL FAKADÓ ERKÖLCSI SZITUÁCIÓ

Mint a bevezetőben utaltunk rá, a tudománynak a modern társadalmakra jellemző kitüntetett helyzete nemcsak a tudományos fölfedezéseken alapuló technikák hatékonyságával függ össze, hanem azzal a történetileg eredendőbb episztemológiai tisztelettel is, mely az újkori európai kultúrkörben a természettudományos megismerést és a természettudományos tudást körülveszi: a természettudományok által előállított ismeretek rendszere nem csupán mint a tudás követendő mintája jelenik meg e kontextusban, amelyre a megismerés más módozatainak is törekedni illik, hanem a nagybetűvel írt Tudásként, mely magasabb rendű minden más tudásnál, s melynek jegyében minden más ismeretünket korrigálni kell. Különösen jellemzően tűnik ez a beállítódás a szemünkbe az ember lelki-mentális megnyilvánulásainak relációjában: kultúránk kontextusában a szeretet és a gyűlöletet, a remény és reménytelenség csupán szubjektív, naiv emberi kategóriák, melyeknek nem sok közünk van a „valósághoz” (ha egyenesen nem viszik félre annak megismerését), s a „valós” minősítésre csupán szervezetünk vegyi, elektromos,

fiziológiai folyamatai, s az ezek eredményeképpen adódó késztetések és beállítódások – tehát a természettudományos leírás fogalmai – tarthatnak igényt. Hasonlóképpen: a modern gondolkodásban a térrel és idővel, vagy a természeti jelenségek egymásra hatásával kapcsolatos több ezer éves, jól bevált képzeink csak részlegesen számítanak igaznak, vagy egyenesen tévesként jelennek meg. Az általánosan uralkodó fölfogás szerint e fogalmak tekintetében a társadalom túlnyomó része nem csupán autentikusságát veszítette el, hanem a megértés lehetőségét is, hiszen helyes leírásukat a relativitáselmélet és a kvantummechanika tartalmazza, melyekbe csupán kevesek – a kimondottan e tárggyal foglalkozó természettudósok – nyerhetnek betekintést.

Ez az általános közvélekedés a természettudománynak tulajdonított két tényezőn alapul, melyek egyike módszertani, másika erkölcsi jellegű, s a természettudományos megismerésnek mint a természeti tárgyak fölötti uralmat, a természeti tárgyakkal való hatékony kalkulációt és sikeres előrejelzéseket biztosító tudásnak az elmúlt háromszáz év folyamán elért sikereivel nyeri el igazolását. Jöllehet, az ismeretelméleti és tudományfilozófiai elméletek mindmáig nem jutottak egyetértésre a természettudományos módszertan mibenlétével kapcsolatosan, (tudjuk, hogy mind az empirikus, mind a racionalista tudományos módszertan koncepciójával szemben komoly, s nehezen elhárítható ellenérvек fogalmazhatók meg), a természettudomány mind önképében, mind az általános közfölfogás szerint – s az újkori filozófiatörténeti hagyománnyal összhangban – a hatékony, célra-vezető módszertannak köszönheti kitüntetetttségét. Eszerint e megismerési forma önreflektív, kizárja magából az irracionális föltevéseket, s képes arra, hogy megkülönböztesse a már ismeretté és tudássá vált sikeres hipotéziseket, a hasznos és igéretes, de még nem igazolt munkaföltevéseket.

A természettudomány episztemológiai kitüntetettsége ugyanakkor a közvélekedésben e módszertani mozzanat mellett megerősödik egy neki tulajdonított erkölcsi jellegű tényezővel. Ha a mindennapi élet szempontjából a természettudósokat a társadalom nem is tartja ma már rendkívüli erkölcsű embereknek, magát a természettudományos kutatást az igazság földerítésében elkötelezett, elfogulatlan vizsgálódásnak tekinti, ahol a kutatók a vizsgálódás elfogadott módszereit és az értékelés kritériumait pártatlanul betartatják, s az igazság jegyében akár saját nézeteiket is revidiálják.

Talán egyik legjellegzetesebb megjelenése a természettudományos megismerés ezen két pólusú – erkölcsi és módszertani – kultuszának Sigmund Freud ikonszerű alakja, amelyet Ernest Jones rajzol elénk nagy hatású Freud-életrajzában.⁶⁷⁹ Igaz, Freud a szó szigorú értelmében nem volt

⁶⁷⁹ Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud*, 3 vol. New York: Basic Book: 1953–57. (Magyarul: Ernest Jones, *Sigmund Freud élete és munkássága*. Európa Kiadó 1973.)

természettudós, ám kultusza többek között éppen azzal függ össze, hogy mind az általa önmagáról nyújtott kép, mind a közvélekedés szerint ő volt az, aki valóban sikeresen alkalmazta a természettudományos kutatás szigorú módszertani és erkölcsi normáit a lélektan területén, ezáltal „a lélek természettudósaként” új távlatokat nyitott az emberi lélek kutatásában. Jones szerint Freud tudósi és erkölcsi nagyságának különös bizonyítéka az a tudományos módszertan iránti – még a legkiválóbb tudósok esetében is példa nélküli – hűség és a tudomány iránti, még önmagát sem kímélő erkölcsi elkötelezettség, amellyel Freud képes volt tudományos pályája korai szakaszában nézeteit átértékelni, miután ő maga a tudományos módszertan pártatlan, objektív módszerével arra a belátásra jutott, hogy elmélete hibás volt. Jones itt Freudnak a gyermekkel történő szexuális visszaélésekkel (a gyermeknek a családon belüli szexuális „elcsábításával”) kapcsolatos korai elméletére gondol, melyet Freud később az elfojtáselmélet jegyében mint hamisat elvetett. Jones értékelése szerint ennek során egyszerre mutatkozott meg Freudnak mint tudós kutatónak zsenialitása a tudományos módszertan alkalmazásának területén, valamint a tudományos objektivitás és igazság iránti kérlelhetetlen erkölcsi elkötelezettsége, hiszen a tudományos előrehaladás érdekében ő maga tárta föl kíméletlenül tévedését a tudományos nyilvánosság előtt. Így e portréban Freud a tudományos módszertan és erkölcs mintaszerű megtestesüléseként jelenik meg, s ez a kép alapvető elemévé vált a XX. század Freud-kultuszának.

Persze ezzel az uralkodó, s az ismertetett Freud-portréban oly karakterisztikus megjelenő képpel szemben (mely egyszerre jellemzi a modern európai kultúrát uraló közvélekedést, s a természettudomány önmagáról alkotott elképzelését), a tudományfilozófia és a tudásszociológia számos kihívást fogalmazott meg. A különböző beállítódású tudományfilozófiai koncepciók azonban, bármily termékenyek és hasznosak is egyébként, mindmáig még csak közelítő egyvetérségre sem jutottak tárgyuk tekintetében. E hiányzó konvergencia pedig arra utal, hogy a fogalmi-logikai elemzésekből kiinduló, vagy éppenséggel egyoldalúan szociologizáló megközelítésnek határai vannak.

A jelen sorok szerzője a Világosság 2006. 3. számában a fogalmi-logikai és szociológiai elemzések alternatívájaként a tudomány kontextusában megjelenő, később hamisnak minősített állítások két különös osztályába, a *tudományos tréfa* és a *tudományos csalás* kategóriájába tartozó néhány konkrét esetet ismerttetett, s ez úton mutatott rá az előbbieken vázolt idealizált kép hamis voltát.⁶⁸⁰ Az ilyen esetekben ugyanis – a *tudományos tévedéstől* eltérően – egyszerre jelenik meg a módszertani és az erkölcsi mozzanat: amíg a tévedés nem szándékolt, s így csupán a módszertan hatékony voltával kapcsolatosan éberszthet kételyeket, a tréfa és a csalás esetében az elkövetők szándékosan

⁶⁸⁰ Székely László, „Tréfa, csalás és manipuláció a tudományban.” *Világosság*, 2006. március 67-90. o.

állítanak be tudományos igazságként olyat, amelyről ők maguk úgy gondolják, hogy hamis.

Az említett tanulmányban részletesebben szerepel a tudományos csalás (és/vagy tréfa) ma már klasszikus paradigmájának tekinthető pilttdowni ember esete, mely hamisított leletet sokáig a Brit Természettudományi Múzeumban csodálhatták meg az érdeklődők, mint a „majom” és az ember közötti átmenet perdöntő láncszemét, s amely nem csupán ismeretelméletileg és tudomány-filozófiailag érdekes a filozófia számára, hanem azért is, mert a XX. század egyik neves teológus-filozófusának, Teilhard de Chardin-nek érintettsége is fölmerül vele kapcsolatban.⁶⁸¹ De hogy egy aktuális – ugyanakkor a XXI. század elejének legnagyobb tudományos csalásaként valószínűleg ugyancsak „történelmi”-ként megmaradó – esetet is megemlítsünk: a napilapokban pár hete olvashatunk arról, hogy a hosszú hónapokon át gyűrűző tudományos botrány lezárásaként a dél-koreai Hvang Vu-szuk professzort, a genetikai kutatások korábbi Nobel-díj-vármányos nemzetközi sztárját, a Koreai Köztársaság volt nemzeti tudós büszkeségét, elbocsátották munkahelyéről. Az eset érdekessége, hogy a tudós kezdetben nem tudományos hitelességét, hanem „csupán” erkölcsi feddhetetlenségét veszítette el, miután munkatársnője közzétette, hogy Hvang klónozási kísérleteihez munkatársnői petesejtjeit használta föl, ami az ilyen jellegű kísérletek tekintetében a legsúlyosabb etikai vétéségek egyike. Az így kirobbanó – kizárólagosan etikai jellegű – botrány csupán több hónapos vizsgálódás után vezetett el oda, hogy Hvangnak a klónozott sejt-állományok tenyésztéséről szóló – s jó néhány súlyos betegség gyógyításában ígéretesnek tűnő – beszámolóját is górcső alá vonták. Ekkor viszont kiderült: eredményei nem valósak, s ez nem azért van így, mert Hvang egyszerűen felületesen vagy hanyagul járt el, s így tévedett, hanem az állítólagos sikereiről tartott előadásáiban és a rangos folyóiratokban megjelent tudományos publikációiban tudatosan hazudott és csalt.⁶⁸²

Sok vonatkozásban hasonlít a Hvang körüli botrányhoz Cyrill Burt, a neves angol pszichológus csalásainak évtizedekkel korábbi lelepleződése, amennyiben maga a botrány itt is kezdetben külső, nem szigorúan episztemológiai jellegű motivációk hatására robbant ki. Burt – aki Hvanggal szemben annyiban szerencsés volt, hogy csak halála után derült fény csalásaira – az intelligencia kutatásának nemzetközileg elismert szakértője volt, aki saját kísérletekről szóló beszámolókkal alátámasztott s így meggyőzőnek tűnő munkákban érvelt az intelligencia-kvócienssel jellemzett intelligencia öröklődése mellett.

⁶⁸¹ V. ö.: Frank Spencer (ed.), *The Pilttdown Papers: 1908-1955*. New York: Oxford University Press., 1990., illetve: Miles Russell, *Pilttdown Man: The Secret Life of Charles Dawson & The World's Greatest Archaeological Hoax*. Tempus Publishing, 2004.

⁶⁸² V. ö. : *The New York Times*, 2005 nov. 22, dec. 6, 7, 16, 23, 2006 jan. 11, 12, 15, 16, 22, febr 11, 13, május 12.

Érvelésének lényege az volt, hogy az egymástól elszakadt, különböző szociális körülmények közé kerülő egyetétjű ikrek esetében a merőben más neveltetés ellenére erős korreláció áll fönn intelligencia-hányadosuk között, ami így ellenpéldával szolgál az intelligencia neveltetés- és környezetfüggő voltát állító elképzelésekkel szemben. Ez az állítás nem csupán politikailag, hanem erkölcsileg sem semleges, hiszen azon túl, hogy a tudomány részéről a társadalom szociálisan kedvezőbb pozíciójában lévő rétegek helyzetét genetikai okokkal indokló jobboldali ideológiákat támaszt alá, a humanista erkölcsi érzület is tiltakozik az ellen, hogy e ma fontosnak tartott emberi képesség ily fatális módon, az egyén és a társadalom befolyásának lehetőségétől mentesen határozódjék meg. Burttal ezért még életében sokan vitatkoztak, ám csupán halála után derült ki, hogy a tudós a hivatkozott kísérletek egy részét el sem végezte, s a beszámolóiban említett egyetétjű ikerpárok többsége talán sohasem létezett.⁶⁸³ Hvang és Burt esete persze annyiban különbözik, hogy amíg a Hvang körüli botrányt egy nyilvánvalóan súlyos erkölcsi vétség robbantotta ki, addig Burt-nél kezdetben ilyen nem merült föl, hanem tudományos eredményei váltottak ki baloldali körökben ideológiai és erkölcsi ellenérzést. Ám a párhuzam mégis megvan annyiban, hogy az epiztemológiai tartalmú botrány kirobbanásához a tudományos megismerés kontextusán kívüli, erkölcsi tartalmú motivációk vezettek. Amint Hvang eredetileg leleplezett etikai vétségéből nem szükségképpen következett tudományos eredményeinek hamis volta, úgy még Burt legádázabb ideológiai ellenfelei sem gondoltak arra kezdetben, hogy állítólagos tudományos eredményei hamisítványok.

Az előbbi három eset csupán kirívó és nevezetes példái a tudományos hamisításnak és csalásnak (a pilt-downi ember esetében talán tréfának), ám a tapasztalati adatok manipulálása vagy meghamisítása jóval elterjedtebb annál, mint amint azt a közvélemény gondolná. Charles Babbage a XIX század elején általános jelenségként írja le az angol tudomány viszonylatában az adatok önkényes kezelésének, „megnyirbálásának”, „megfőzésének”, szabásának – egy szóval: az elmélethez, a kutató szándékaihoz történő igazításának – gyakorlatát⁶⁸⁴. Hasonlóan számos régi és újabb tudományos manipulációról és csalásról olvashatunk H. R. Judson nemrég megjelent, kifejezetten e tárgykörnek szánt monográfiájában⁶⁸⁵.

⁶⁸³ V. ö.: Leon J. Kamin, „Heredity, intelligence, politics and society.” (Egy 1973-as konferenciaelőadás reprintje.) In: N. Block and G. Dworkin (eds.) *The IQ Controversy: Critical Reading*. London: Quercet Books, 1977. 242-264. o., illetve: O. Gillie, „Crucial data was faked by eminent psychologist”, *The Sunday Times*, 1976 október 24., L. S. Hearnshaw, *Cyril Burt: Psychologist*. London: Hodder and Stoughton, 1979.

⁶⁸⁴ Charles Babbage, *Reflection on the Decline of Science in England and on Some of Its Causes*. London: B. Fellowes, 1830. (Facsimile reprint: Shannon, Ireland: Irish University Press, 1971.)

Ugyanakkor a jelen sorok szerzője már említett tanulmányában arra mutatott rá – s ez volt a tanulmány tulajdonképpeni tudományfilozófiai mondanivalója –, hogy a megfigyelési-kísérleti adatok manipulálásának gyakorisága nem egyszerűen valamiféle cinikus, s közvélemény félrevezetésére irányuló tudósi magatartás következménye, hanem alapvetően abból az ismeretelméleti szituációból fakad, mely a tudományos – s különösen a természettudományos – kutatás kiküszöbölhetetlen mozzanata. Akár megfigyelési, akár kísérleti adatokról van szó, a tapasztalat azt mutatja, hogy ezek önmagukban többnyire nem elégségesek ahhoz, hogy valamely elmélet irányába orientáljanak. Valójában itt két különböző tényező együttthatásáról van szó. Ezek egyike elméleti-logikai jellegű, és a Duhem-Quine-féle aluldetermináltsági tételben került megfogalmazásra, mely szerint a tudományos elméletek relatív önállósággal bírnak az empirikus eredetű – vagy a tudományos kutatás adott szituációjában ilyennek tekintett – adatok tekintetében, azaz az empiria oldalról aluldetermináltak.⁶⁸⁶ Ez lényegében onnan fakad, hogy az elméletek valójában különböző szintű állítások, előfeltevések bonyolult hálóját képezik, amely háló csupán néhány ponton érintkezik az adatokkal, s ezért belső struktúrája számos módon korrigálható annak érdekében, hogy egy-egy ilyen empirikus érintkezési ponton az újabb adatokkal összhangba kerüljön. A Duhem-Quine-féle aluldetermináltság így már akkor is jelentős szabadságfokot biztosítana az empirikus eredetű – ugyanakkor persze a modern tudományfilozófiával összhangban empirikus eredetűk ellenére elméletileg is terhelt – adatok értelmezésében, ha ismeretelméletileg adva volna az egyértelmű, precíz adatsorok előállításnak lehetősége.

A megfigyelések és kísérletek során nyert adatok ugyanakkor többnyire erősen zavarosak, szórtak, és számtalan nehezen vagy egyáltalán nem kezelhető körülmény hatásának vannak kitéve, s így a tudományos megismerés számára a szortírozás, válogatás, értékelés – s más manipulációk – nélkül többnyire használhatatlanok. Arra pedig, hogy miképpen kell azokat „temperálni”, illetve a kutatók általi „kiigazítani”, éppen a bizonytalan és átláthatatlan tényezők sokasága miatt nincsenek általános ismeretelméleti vagy módszertani kritériumok. Az empirikus adatgyűjtés mint ismeretelméleti szituáció tehát a Duhem-Quine-féle tételtől függetlenül is elmosódott, s ez az elmosódottság – éppen a hiányzó ismeretelméleti-módszertani kritériumok miatt – magában foglalja a rossz szándékú cinikus manipuláció és a szükségszerű kiigazítás határainak az elmosódottságát is. A vulgáris értelemben „lelkiismeretes”, a kísérletek-megfigyelések során nyert adatokat becsületesen elfogadó, azokkal nem manipuláló kutató valójában nem sokra megy,

⁶⁸⁵ H. R. Judson, *The Great Betrayal: Fraud in Science*. New York, etc: Harcourt, 2004.

⁶⁸⁶ V. ö.: W. O. Quine, „Az empirizmus két dogmája” *Magyar Filozófiai Szemle*, 1973. 225-239. o.

szükség van azok „főzésre”, „szabására”, ám nincs semmi fogódzó arra, hogy ezek a kiigazítások mikor válnak már káros, rosszindulatú hamisításokká.

Így amikor az einsteini és a newtoni elmélet közötti döntés érdekében Arthur Eddington vezetésével az 1919-es napfogyatkozásor megvizsgálták a napkorong mellett elhaladó csillagfény pályáját, a kapott eredmények kiábrándítóak voltak: az adatok egy része inkább a newtoni, másik része inkább az einsteini elmélethez állt közelebb, míg egy jelentős csoportjuk egyik elmélet szerint sem volt értékelhető. Mégis 1919. november 6-án, a Royal Society és a Royal Astronomical Society együttes ünnepélyes ülésén Eddington – az e társaságok által kinevezett bizottság felelős tudósainak jóváhagyásával – bejelentette: a megfigyelések alapján Newton elmélete megbukott, az einsteini általános relativitás elmélete az igaz, aminek nyomán Einstein és elmélete világhírűvé, mi több, maga a fizikus a XX. század egyik kultikus figurájává vált.⁶⁸⁷ (Bár Einstein elismert fizikus volt már ekkor, a fizikán kívüli körökben mindaddig sem őt, sem elméletét nem ismerték még: mind az elmélet, mind pedig ő maga Eddingtonnak köszönhette a világhírt.)

Első megközelítésben úgy tűnik, hogy Eddington cinikusan meghamisította az adatokat – s erre jó oka is volt, mert a sikertelenség további tudományos karrierjét veszélyeztette volna, így viszont ő maga is világhírűvé válhatott. Valójában azonban mégsem erről van szó: a számára kedvezőtlen adatok egy csoportját Eddington racionális érvek alapján, az egyik csillagászati távcső műszerhibájára hivatkozva vetette el, míg a megmaradt – a szűkítés ellenére továbbra is bizonytalan – adatok esetében a szórási effektusokra, és más zavaró körülményekre hivatkozva állíthatta (már kétségen kívül némi önkénnyel, ám az ő számára személyesen mégsem csalásként megélve), hogy azok a bizonytalanságuk ellenére is Einsteint igazolják. Nem állíthatjuk azt egyértelműen, hogy Eddington korrekt tudósként, erkölcsi „grál-lovagként” járt volna el, hiszen kétséges, hogy a mellőzött adatokat akkor is kidobta volna-e, ha azok számára kedvezőek, de azt sem, hogy cinikus, lelkiismeretlen csaló lett volna. A situáció nem csupán episztemológiai, hanem erkölcsileg is elmosódott.

Eddington esete a relativista, illetve a tudományokkal szemben kritikailag föllépő tudományfilozófiai irányzatok egyik kedvelt és jól ismert példája. Egyik másik kedvelt – talán némileg kevésbé közismert – példaként az 1923-ban Nobel-díjat kapott Millikan-nek az elektron elektromos töltésével kapcsola-

⁶⁸⁷ V.ö.: F. W. Dyson, A. S. Eddington, and C. Davidson, „A Determination of the Deflection of Light by the Sun's Gravitational Field, from Observations Made at the Total Eclipse of May 29, 1919”, In *Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series A*, 220, (1920,) 291-333. o., „Joint Eclipse Meeting of the Royal Society and the Royal Astronomical Society, 1919, November 6”, *The Observatory*, 42, (1919). 389-398. o.; H. von Klüber, „The Determination of Einstein's Light-Deflection in the Gravitational Field of the Sun”, In *Vistas in Astronomy*, London: Pergamon Press, 1960.

tos méréseire szoktak hivatkozni. E töltés értéke az egyik legfontosabb fizikai állandó, és Millikan már az 1900-as évek elején mai szemmel nézve is meglepő pontos értéket mért és adott közre. Az erről publikált tanulmányban a mérések eredményei kis statisztikai szórásukkal meggyőző pontossággal mutatnak a Millikan-féle érték felé, s Millikan kifejezetten biztosítja olvasóit, hogy valamennyi mérését közzé tette, s így a pontosság nem valamiféle önkényes szelekció következménye. Magáncélra szánt kísérleti feljegyzéseiből viszont nemcsak az derül ki, hogy Millikan e vonatkozásban hazudott, hanem az is, hogy a számára megfelelő adatokat leendő olvasóira vonatkoztatott cinikus megjegyzések kíséretében szelektálta: mintegy úgy, amiképpen egy kormányon lévő politikai párt a gazdasági adatokat a választások előtt.⁶⁸⁸

Millikan nyilván elkövette a hazugság etikai vétségét. Ám vajon egyértelműen csalássá minősíthető-e az általa alkalmazott szelektív eljárás? A relativizmust képviselő tudományfilozófusok többsége szerint igen, s ez a csalás nem egyedi jelenség, hanem a tudományban mindenütt jelenlévő hamisítások és hazugságok egyik példája. Csakhogy Millikan-nek valamit mégiscsak tudnia kellett, ha e szelekció révén mai szemmel tekintve is rendkívül pontos értékhez jutott. S valóban: Millikan önkényesnek tűnő adatszelekciója megindokolható a természet egyszerűségébe és szépségébe vetett – az újkori természettudomány néhány évszázados történetével is összhangban lévő – ontológiai meggyőződéssel.

Az mind Eddington, mind pedig Millikan esetében egyértelmű, hogy nem voltak sem a piltdowni eset elkövetőihöz, sem pedig Burthöz és Hvanghoz hasonló csalók, ám az is világos, hogy adatmanipulációjuk – bár az ismeretelméleti szituáció elmosódottságának következménye – valahol a csalás és a korrekt tudományos eljárás határán mozog. A dolog lényege éppen az, hogy nincsenek egyértelmű módszertani és így erkölcsi kritériumok sem arra, hogy e kérdésben világos ítéletet hozzunk. Ha volnának ilyenek, a kutató vagy becsülettel követné a tudományos módszertani kritériumokat, vagy karrierje és elméleti vágyai érdekében – elhatározva, hogy „gazember lesz” – cinikusan átlépné azokat, s az erkölcsi vonatkozás fölöttébb triviális volna. Ha ez valójában még sincs így, s az eredendően episztemológiai szituáció sajátos erkölcsi dimenziót kap, az éppen a jelzett kritériumok hiányából fakad. Ha a kutató az episztemológiai szituációra hivatkozva túl bátorra vagy gátlástalanná válik, s túl messzire megy a manipulációba, félreveheti a tudományos megismerés ügyét – azt az ügyet, melynek előmozdítása az adott szituációban

⁶⁸⁸ Vö.: G. Holton, „Subelectrons, presuppositions, and the Millikan-Ehrenhaft dispute.” In: *The Scientific Imagination: Case Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978. ; Ullica Segerstråle, „Good to the last drop? Millikan stories as ‘canned’ pedagogy.” *Science and Engineering Ethics* 1 (1995) 197-214. o.; A. Franklin, “Forging, cooking, trimming and riding on the bandwagon.” *American Journal of Physics* 52. (1984.) 786-793. o.

hivatása és kötelessége. Ha viszont a manipulációtól való félelemében – vagy egyfajta vulgáris lelkiismeretesség jegyében – nem mer hozzányúlni a diffúz adattengerhez, ugyanezen ügy előremozdításának lehetőségét veti el. A szituáció egyaránt igényel episztemológiai és erkölcsi mérlegelést, s egyértelmű szabályok, kritériumok hiányában egyaránt szükség van az episztemológiai intuícióra és az erkölcsi érzékre.

SIGMUND FREUD ESETE A LELKIISMERET KÉRDÉSÉVEL

Eddington és Millikan esetében az episztemológiai szituáció bizonytalanságából fakadó erkölcsi dimenzió – az atomenergia fölszabadításával, vagy a sejtek klónozásával kapcsolatosok kutatásoktól eltérően – csak korlátozott mértékben, másod- vagy harmadlagosan jelenik meg a tudományon kívül. Amíg a tudományon belül központi kérdés Newton és Einstein elméletének viszonya, vagy az elektron töltésének mértéke, s ezért a tudós részéről e tekintetben elkövetett tudatos vagy felelőtlen dezorientáció itt - a tudományon belül - súlyos erkölcsi vétség, addig mindez a tudományon kívül nem oly fontos. Ha Eddington másként jár el, a relativitás elmélete talán nem válik a XX. század kultikus elméletévé, s ha Millikan nem szelektálja adatait, a tudomány és a technika egy ideig pontatlanabb elektrontöltéssel számolt volna. Mindez azonban nem hatott volna ki komolyabban sem az emberiség, sem az egyes emberek sorsára. A relativitáselmélet hívei ma is úgy tekinthetik, hogy Eddington tudományosan korrekten és lelkiismeretesen járt el, mivel erkölcsileg jót cselekedett, amikor Einstein elméletéhez igazította adatait, míg a másik – az alternatív – oldal számára erkölcstelen csalóként jelenhet meg, aki deformálta a XX. századi fizika fejlődését. Mindennek azonban nincs különösebb társadalmi jelentősége: az, amit a Dürrenmatt-problémaként jelöltünk meg, itt rendkívül legyengített módon jelentkezik.

Egészen más a helyzet azonban akkor, ha a társadalmi gyakorlatot és az egyes emberek sorsát érintő kutatásokról, így pl. politikaelmületről, közgazdaságtanról, szociológiáról vagy éppen orvostudományról van szó. Amikor a gyomorfekély bakteriális elmélete megjelent, az a standard orvostudomány szempontjából dilettáns fölvetésnek tűnt, amely veszélyezteti a gyomorfekély hatásosnak tartott, a betegek életét meghosszabbító sebészeti kezelésébe vetett bizalmat. A kérdés, hogy a gyomorfekély bakteriális eredetű-e vagy idegi oka van, és így az idegrendszeri kezelés – nyugtatók szedése, stb. – mellett elsősorban a sebészeti eljárás a javasolt gyógymódja, a bakteriális eredet elméletének megjelenése nyomán episztemológiailag bizonytalanná vált, s ez a bizonytalanság már csupán a megismerés ügye szempontjából is erkölcsi dimenziót adott a kérdésnek. Ám nyilvánvaló, hogy itt a megismerésbeli vonatkozásnál jóval nagyobb jelentősége volt a tudományon kívüli, gyakorlati

vonatkozásnak, hiszen sok millió ember személyes sorsát befolyásolhatja, ha egy hamis, dilettáns elmélet miatt lemondunk egy bevált gyógyító eljárásáról, mint amiképpen az is, ha egy adekvátabb, hatékonyabb és szelídebb eljárást javasol, s ugyanakkor helyes elméletet az episztemológiai bizonytalanság miatt dilettánsnak megítélve elvetünk. Itt – mint számtalan más esetben – a tudományon belüli megismerésbeli szituációban jelentkező erkölcsi dimenzió a tudományon kívüli alkalmazásban fokozott mértékben fölerősödik, ami hangsúlyosabbá teszi a lelkiismereti vonatkozását.⁶⁸⁹

Freud elméletének és a lélekanalízisnek tekintetében azonban még ennél is többről van szó. Ez az elmélet ugyanis a test orvosi kezelésével szemben (amelynek persze ugyancsak igen káros következményei lehetnek) a beteg személyi-lelki integritását is kikezdheti. Továbbá itt az episztemológiai szituáció jóval összetettebb, mint az előző esetekben. A freudi elmélet szerint ugyanis a gyógyító processzus – a kikérdezés, a „tudattalan föltárása” – egyben az adatgyűjtés folyamata is, melyben az adatok egy személyiséggel rendelkező lénytől származnak, aki egyáltalában nem spontán, hanem a kérdező által kifejtett – és az elmélet által igazoltnak tekintett – nyomás alatt adja válaszait. A következőkben arra fogunk rámutatni – s ez lesz a Freudra vonatkozó elmélkedéseink fő mondanivalója –, hogy ugyanakkor ez az elmélet paradox módon heurisztikus eszközt is ad ahhoz, hogy az így jelentkező igen bonyolult episztemológiai és erkölcsi szituációt reflektív módon kezelni tudjuk: azért paradox módon, mert ennek során az elmélet egyik része, illetve rétege oly módon kerül alkalmazásra az elmélet másik rétegére, hogy kételyeket ébreszt iránta, illetve lerombolja azt.

Mielőtt azonban ezzel az összefüggéssel foglalkoznánk, röviden ki kell térnünk Freud vélt vagy valóságos manipulációira vagy csalásaira. A Jones által rajzolt ikonisztikus Freud-képet elsőként Cioffi „Hazudott-e Freud” című, 1973-ban megjelent tanulmánya kérdőjelezte meg⁶⁹⁰, s azóta e téma – pro vagy kontra – folyamatosan jelen van a Freud-irodalomban. A csalások vádjá mindazon a három területen, ahol Freud dolgozott, megjelenik: egyrészt a kokain fájdalomcsillapító hatását érintő korai vizsgálódása kapcsán, másrészt a gyermekekkel való szexuális visszaélésre vonatkozó csábításelméletet illetően, végül pedig a klasszikus freudi elfojtáselmélet és az ezen alapuló terápia tekintetében.

⁶⁸⁹ A gyomorfekély bakteriális eleméletének megszületéséről és fogadtatásáról lásd: P. Thagard, „Ulcers and Bacteria I: Discovery and Acceptance”, „Ulcers and bacteria II: Instruments, experiments, and social interactions.” *Studies in History and Philosophy of Science. Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 29: 107-136., illetve 317-342. o.

⁶⁹⁰ F. Cioffi, 'Was Freud a Liar?', *The Listener*, 91 (1974), 172-4. o.; újra közölve: *Journal of Orthomolecular Psychiatry*, (1975) 5. 275-80. o., valamint In: Cioffi, F., *Freud and the Question of Pseudoscience*. Chicago and La Salle: Open Court, 1998, 199-204 o.

A vádak jellegükben két osztályba sorolhatóak. Az egyik Freud korai, később fölódott csábításelméletére és a klasszikus elfojtáselméletre vonatkozik, s a már jelzett bonyolult ismeretelméleti szituációval van összefüggésbe. Eszerint Freud erősen sugalmazó, a betegekre nyomást gyakorló – hogy ne mondjuk: „agresszív” – kikérdezési módszere eleve az elmélete szempontjából várt, az elméletet igazoló válaszokat kényszerített ki betegeiből. E tekintetben azonban inadekvát csalásról beszélni: maga Freud hitt abban, hogy kikérdezési módszere elméletileg megalapozott objektív módszer, mely a sebészkeshez hasonlóan úgy tárja föl a páciens tudatának-lelkének belső, rejtett zugait („tudattalanját”), mint a sebészkes a test belsejét. Annak ellenére, hogy igen komoly ismeretelméleti, antropológiai és ontológiai problémákat és erkölcsi kérdéseket vet föl e freudi módszer, csupán annyit állíthatunk e tekintetben, hogy Freud esetleg tévedett, hibás elmélet alapján dolgozott, de azt semmiképpen sem, hogy csalt volna.

Más a helyzet a Freudnak fölrótt csalások másik osztályával, amelyeken belül megint csak két csoportot különböztethetünk meg. Egyrészt azt látjuk, hogy Freud a szuggesztív-presszionáló eljárás ellenére sem volt igazán hatékony, ha elméletének igazolását keressük betegeinek válaszaiban, másrészt gyógyító módszere sem volt oly eredményes, mint azt Freud kifelé, publikációiban megjelenítette: az esetek lefolyásával, a terápia hatásával kapcsolatos beszámolók tele vannak csúsztatásokkal, elhallgatásokkal, önkényes átértelmezésekkel.

A Freud manipulációival kapcsolatos vita igen szerteágazó és szenvedélyes, ám ma már nem lehet vitatni azt, hogy e manipulációk végigkísérik munkásságát. Ugyanakkor – mint ezt már jeleztünk – mindez önmagában semmiképpen sem indokolja a „Freud hazudott” formula differenciálatlan alkalmazását, és Freud besorolását a Burt-höz és Hvanghoz hasonló csalók közé. Bár valószínű, hogy manipulatív adatkezelése számos esetben hazugságba és a csalásba fordult, elméletének sajátos ismeretelméleti és antropológia jellege, valamint az ebből adódó fokozott episztemológiai elmosódottság Freudot az említett tudományos csalókkal szemben inkább az Eddington- és Millikan-féle manipulátorok felé közelíti.

Továbbá, ha Freudnak az olykor nyilvánvalóan csalásba átcsúszó adatkezelését vizsgáljuk, azt is figyelembe kell vennünk, hogy az ember lelki-tudati föl-építéséről alkotott elképzelésében két jól elhatárolható réteg különböztethető meg: egyrészt a filozófiai jellegű antropológia, mely egy kevésbé szigorú, heurisztikus funkcióval bíró elméletként jelenik meg (ez váltotta ki azt a jelentős kulturális hatást, mely Freudot mint a XX. század másik nagy tudós személyiségét, Einstein mellé helyezte), másrészt a gyakorlati-klinikai eljárás bázisát képező konkrétabb elmélet (kezdetben a csábításelmélet, majd az elfojtáselmélet) valamint az ezen alapuló eljárások, melyeket maga Freud természettudományosnak tekintett. Mármost a pszichológus problémás adat-

kezelése, illetve a tevékenységéről szóló, hitelességükben olykor kételyeket ébresztő tudományos beszámolóik elméletének ezen utóbbi, általa természet-tudományosnak tekintett rétegét érintik. Az pedig nyilvánvaló, hogy az orvosi végzettségű Freud nem csupán el akarta hitetni a világgal, hogy az általa kidolgozott lélekanalízis elmélete és gyakorlata a fiziológiai elméletekhez és orvosi beavatkozásokhoz hasonlóan természettudományos jelleggel bír, hanem ő maga is mélyen meg volt győződve erről: úgy vélte, hogy az emberi lélek – mint materiálisan meghatározott folyamatok és diszpozíciók együttese – a testhez hasonlóan egyfajta jól meghatározott, strukturált entitásként kezelhető, melyben – ha azt az analízis módszerével „fölnyitjuk” – a testhez hasonlóan különböző dolgokat láthatunk meg, s vizsgálhatunk természet-tudományos egzaktussággal.

Mindennek tudatában a Freudnak fölrótt kétes, gyakran csalásként minősített esetek sokkal inkább öncsalások mint a külvilág tudatos félrevezetésére irányuló hazugságok. Ugyanakkor a következőkben jelezni fogjuk, hogy a freudi antropológiai heurisztika alkalmazása Freud elméletének klinikai szegmensére és az ezen alapuló klinikai gyakorlatra sokkal mélyebb erkölcsi kérdéseket vet föl Freud személyisége és elméletének ezen utóbbi – általa természettudományosnak tekintett – összetevője kapcsán, mintha egyszerűen csalónak tekintenénk.

A FREUDI ANTROPOLÓGIA RÖVID JELLEMZÉSE

A freudi antropológiai heurisztika röviden a következő – a Freud által megfogalmazott részletesebb, konkrétabb állításoktól elvonatkoztatott – állításokkal jellemezhető:

i) Gyermekkorunktól kezdve számos olyan dolog történik velünk, s számos olyan vágy, ábránd, stb. támad bennünk, melyeket különböző okok – így a szülői, a szűkebb közösségi vagy osztálytársadalmi tiltás, a szégyenérzet vagy egyszerűen valamely kapcsolódó kellemetlen élmény – miatt öntudatlanul elfojtunk magunkban, tudatunkból a „tudattalan”-ba süllyesztünk.

ii) A tudattalanba így bekerülő élmények, vágyak, ábrándok – mivel csak elfojtásra kerültek, s nem semmisültek meg – onnan hatva befolyásolják a viselkedésünket.

iii) A tudattalanban jelenlévő elfojtott vágyak és élmények, kóros hatást válthatnak ki.

iv) Egészséges személyek cselekedeteinek, gesztusainak, személyiségjegyeinek és álmainak megértésében is jelentőséggel bír a tudattalan tartalma, s akár egy véletlennek tűnő nyelvtani vagy számítási hiba, nyelvbotlás vagy tévedés mögött is a tudattalanban rejlő tartalmak valamely mozzanatát fedezhetjük föl.

v) A tudattalanban jelenlévő, elfojtott élmények, ha nem is kizárólagosan, de alapvetően szexuális természetűek.

E heurisztika természetesen Freudnál konkrétabb elemeket is tartalmaz, így az Ödipusz-komplexus elméletét, mely iii)-vel és v)-vel együtt Freud klinikai gyakorlata felé mutat, vagy a felettes énnel kapcsolatos elmékedéseket, melyekből erkölcsfilozófiai és kultúrfilozófiai elméletek bontakoztak ki. Freud neve és a freudizmus alapvetően ezen főnti állításokkal és az azokhoz kapcsolódó konkrétabb részletekhez kötődik, így maga „A freudizmus” akkor is érintetlen maradna, ha elméletének a Freud által igazán fontosnak tartott, és természettudományosnak tekintett klinikai szegmense összeomlana. Ezért a freudi filozófiai antropológia tekintetében teljesen közömbös, hogy Freud csalat-e valójában, vagy sem.

Ha logikailag-strukturálisan tekintjük a dolgot, a freudi filozófiai antropológiából a klinikai elméletéhez az alábbi előföltéves vezet át (természetesen ez a logikai átvezetés nem történeti: Freud számos olyan elképzelését, amelyet a filozófiai antropológiához sorolhatunk, a lélekanalízis elméletére és gyakorlatára vonatkozó elképzeléseinek megszületése után fogalmazott meg.):

iii. a) A kóros lelki és testi jelenségek egy részét kifejezetten a tudattalanban jelen lévő, elfojtott élmények okozzák, mely bajok a lelki analízissel, a tudattalan föltárásával gyógyíthatók és gyógyítandóak.

A következőkben azt fogjuk megmutatni, hogy az iii.a) állítást megvalósító konkrét – részleteiben folytonosan változó – freudi klinikai elmélet, mint freudi terápia elmélete súlyos erkölcsi problémákat vet föl, melyek paradox módon akkor válnak igazán láthatóvá, s akkor tehetőek igazán lelkiismereti megfontolás tárgyává, ha a freudi antropológiát reflektív módon alkalmazzuk rá.

A FREUDI ANTROPOLÓGIÁNAK MINT AZ ELMÉLET „LELKIISMERETÉNEK” REFLEKTÍV ALKALMAZÁSA FREUD KLINIKAI MÓDSZERÉRE

A Freud által megsemmisítésre ítélt, de Freud egyik rajongója által mégis megőrzött Freud-Fließ levelezés alapján Freud tevékenységének korai korszakából napfényre került Emma Eckstein esete. Emmának a havi vérzéssel kapcsolatban jelentkező lelki és testi problémáit (lehangoltság, rosszkedv, gyomorpanaszok) Freud szexuális eredetű tünetekként azonosította, és ennek nyomán – a szexualitás és az orr között „természettudományosan” föltelezett kapcsolatra hivatkozva – megkérte barátját és példaképét, Wilhelm Fließt, hogy Emma gyógyító szándékú kezelésekként roncsoló műtétet végezen el a lány orrában: Fließ az ún. „kagylócsontot” távolította el (föltehetőleg a kagyló és a női nemi szerv között föltételezett analógia alapján). Az eredetileg vonzó lány arca elcsúfult, s ráadásul Fließ fél méter hosszú gézt felejtett a

lány az orrában, melynek következtében a műtét után Freud rendelésén megjelenő lány orra súlyosan – már-már életveszélyesen vérzett –, s e vérzés a géz megelését követő napokban is jelentkezett még.⁶⁹¹ Már ez az egyetlen eset is a tudományos kutatás és a lelkiismeret kérdésének igen gazdag, árnyalt problematikáját veti föl. Mivel azonban itt Freud munkásságának korai epizódjáról van szó, minket most csak az érdekel ebből, ami a későbbiek szempontjából is fontos.

Egyrészt nyilvánvaló, hogy Emmával Freud formálisan nem járt el erkölcs-telenül, hiszen egy olyan elmélet alapján akarta meggyógyítani, melynek igazságában mélyen meg volt győződve. Sőt, a lelkiismeret vulgáris értelmében kifejezetten lelkiismeretes volt, amennyiben a meggyőződése és a tudása szerinti legjobb gyógymódot ajánlotta a lánynak. Ugyanakkor intuitív módon érezzük, hogy a fogalom mélyebb értelmében Freud mégiscsak lelkiismeret-telenül járt el, s nem egyszerűen azért, mert nem győződött meg eléggé elméletének helyességéről, hanem mert a lány mint emberi lény iránt nem mutatott igazi együttérzést, azt tárgyként tekintette, s föl sem vetődött benne, hogy szabad-e őt – akár még a föltételezett gyógyító hatást is figyelembe véve – egy ilyen durva sebészeti beavatkozásnak alávetni. Megfelelő morális érzék birtokában Freudnak ezt a kérdést föl kellett volna tennie. Elvontabb filozófiai síkon Freud ezen eljárását oly módon jellemezhetjük, hogy a természettudományosság szigorú logikáját és személelmét alkalmazta a lány személyiségére, s nem volt benne elég erkölcsi érzék ahhoz, hogy a természettudomány ideálja iránti bűvöletét a másik személy iránti együttérzés korlátozza.

Ugyanakkor van itt még egy igen érdekes mozzanat. Bár azt Emma Eckstein kapcsán nem róhatjuk föl Freudnak, hogy nem alkalmazta reflektív módon antropológiai heurisztikáját, hiszen akkor az még nem állt rendelkezésére, számunkra megvilágítható lehet egy ilyen alkalmazás. Tudjuk, hogy éppen Freud elméletét is fölhasználva kultúrfilozófiailag és lélektanilag sokoldalúan földolgozták a koraujkori, látszólag megmagyarázhatatlanul intenzívvé váló európai boszorkányüldözéseket, s rámutattak arra, hogy ebben mily szerepe volt a papi nőtlenségnek és az elfojtott szexuális motívációknak. Megdöbbenő az a párhuzam, amelyet bizonyos negatívnak tekintett viselkedési módok valamint, a szexualitás és a testiség összekapcsolásában a boszorkányokkal kapcsolatos képzetek és a Freud-Fließ elmélet között tapasztalhatunk, beleértve ebbe azt is, hogy e viselkedési módok korrekcióját, a „lélek” meggyógyítását Freud és Fließ ugyancsak – bár a boszorkányok kínvallatásánál kétségen kívül minőségileg enyhébb módon – durva testi beavatkozással próbálták meg elérni.

⁶⁹¹ Emma története a Freud-Fließ-levelezésből rajzolódik ki élénk. Vö.: *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fließ 1887-1904*. (Ed. By J. M. Masson) Harvard University Press, 1985. 116-117. o.

A háttérben itt fölsejlő elfojtott, tudattalan szexuális motiváció jelenlétét megerősíti, hogy Freud az eset értelmezésében mindvégig kitartott amellett, hogy a lány orra nem a műtét és/vagy a benne felejtett géz miatt, hanem az ő – mármint Freud – iránt érzett szexuális vágy miatt vérzett. (A Freud-Fließelmélet szerint az orr és a szexualitás miatt kapcsolat következtében a nemi vágy orrvérzésben is jelentkezhet!) Ha az orrában felejtett géz miatt szenvedő, vérző lányt magunk elé képzeljük Freud rendelőjében, nem kell különösebben járatosnak lennünk a lelki analízisben ahhoz, hogy belássuk: egyéb gondja is nagyobb lehetett annál, minthogy Freud iránt „vágycsozzon”. Még megdöbbenőbb, ha magát az orvost idézzük magunk elé, aki elégedetten állapítja meg: a lány nem az orrában történt brutális beavatkozás, hanem az iránta érzett vágy miatt vérzik (amely meggyőződését Freud később sem vonta soha vissza.)⁶⁹²

Bár erre a Freud-irodalom nem tér ki, úgy tűnik, az Emma-eset egy vonatkozásban mégiscsak lelkifurdalást okozott Freudnak, és ez a lelkifurdalás későbbi egész tevékenységét meghatározhatta. Ugyanis Freud – miután az esetet csontvázként a szekrénybe zárta – nem csupán teljesen föladta azt a törekvését, hogy a lelki folyamatokat testileg kezelje, hanem számos esetben testi tüneteknek – így reumás jellegű fájdalmaknak – is lelki okot tulajdonított, s azokat lelki úton – a pszichoanalízissel – próbálkozott gyógyítani. A lelki analízis elméletének és gyakorlatának kidolgozása értelmezhető úgy is, mint az Emma-esetre adott – a lelkifurdalás által motivált – válasz.

Más tekintetben azonban Freud későbbi gyakorlata és e korai esete között folytonosságot figyelhetünk meg. Így folyamatosan visszatérő motiváció nála az a törekvés, hogy a család idősebb tagjának vagy barátjának szexuális közlekedését visszautasító lányokat meggyőzzön arról és beismertesse velük: tudat alatt valójában szerelmesek az érintett férfiúba, csupán a társadalmi tiltás miatt fojtják el szerelmüket, s reagálnak visszautasítással a közeledésére. Freud annak ellenére kitartott ezen meggyőződése mellett, hogy agresszíven szuggesztív, de általa objektívnek tartott kikérdezése technikája ellenére sem sikerült kicsikarnia ilyen beismeréseket. Természetesen a fiatal lányok állítólagos szerelme az idős urak iránt úgy jelent meg Freud számára, mint a személyiségre alkalmazott, szigorúan természettudományos elmélet alapján a beteg tüneteiből kikövetkeztetett tény, s így a páciens minél inkább tiltakozott, Freud annál inkább bizonyítottnak látta föltevését. Ám ha Freud antropológiáját reflexív módon alkalmazzuk e freudi elképzelésre, s egyúttal visszagondolunk Emma esetére, akkor immáron föltehetjük, hogy a szexuális vágy nem a vérző lány oldalán, az orrvérzésben jelent meg, hanem csupán projekció volt Freud tudattalanjából. Hasonlóképpen, a freudi antropológia alapján fölvetődik az a lehetőség, hogy Freudnak a későbbi elfojtáselméletében és

⁶⁹² U.o.: 186. o.

különösen annak terápiás alkalmazásában gyakran Freud tudat alatti fantáziálásáról és annak az elméletében történő megjelenéséről volt szó: Freud fokozott érdeklődését fiatal lányoknak idősebb urak iránt érzett állítólagos szerelme iránt tudat alatt talán mégsem az elmélet és az elméleten alapuló gyógyító szándék motiválta, hanem éppen fordítva: az objektív, természettudományos jellegű elmélet köntösében a tudós tudattalanjában rejtekező ábrándok találtak teoretikus formájú kifejeződést.⁶⁹³

De e reflexivitás tágabb értelemben is alkalmazható Freud klinikai-terápiás elméletére és gyakorlatára. A 18 éves „Dóra” (Ida Bauer) esetében Freud viselkedésbeli és testi problémákat (szorongás, ideges köhögési rohamok, enyhe bicegés), vezetett vissza teoretikusan elfojtott szexuális ábrándokra és gyermekkori maszturbációra, s ennek megfelelően azt a lelki analízis módszerével, a tudattalan föltárásával próbálta meg gyógyítani. (Kétségtelenül humánus változás ez a gyógyítás címén széttroncsolt orrú Emma esetéhez képest!) Mivel elméletét természettudományosnak tekintette, vitathatatlan volt számára, hogy a lány tudattalanjában ott rejlik az elfojtott maszturbációk emléke, ám Freud minden igyekezete hiábavalónak bizonyult abban, hogy a lányt „beismerésre” készítse. (Talán igaztalanok vagyunk Freuddal szemben, de itt, Közép-Európa ezen táján e kontextusban, a „beismerés” szó révén óhatatlanul fölidéződnek bennünk a koncepciós perek!)

Miután a lány konzekvensen tagadott, s egyre idegesebb lett Freud nyugtatása nyomán, Freud egyszer csak megelégedve állapította meg, hogy a lány tudattalanul mégiscsak beismerést tett: idegességében ugyanis ki-be nyitogatta ridikülje gombját, s eközben ujjai becsúsztak a kis táskába, amely Freud számára az adott helyzetben a női nemi szervet szimbolizálta. Freud értelmezésében a lány tudattalanul, a ridikül szájába ujjait beengedve ismerte el azt, amit tudatosan, szavakkal nem akart beismerni: a ridiküllel kapcsolatos mozdulat nem az ideges babrálás spontán eseménye volt Freud számára, hanem a tudattalan által kiváltott determinált folyamat.⁶⁹⁴

⁶⁹³ A 47 éves költőnő, Hilda Doolittle visszaemlékezésében az akkor 77 éves Freud egyszer az analitikusi díványt hisztérikusan csapkodva kifakadt: „Az a baj, hogy túl öreg vagyok s maga nem hiszi, hogy megérné szeretni engem.” (Vö.: Janet Malcolm, *Psychoanalysis: The Impossible Profession*. London: 1982. 166. o.) Mindazonáltal hiba volna föltenni, hogy Freud kifejezetten szexuális vonzalmat érzett ifjabb betegei iránt, vagy tudat alatt a testi kapcsolat vágya vezérelte volna: inkább arról lehetett szó, hogy más vonatkozásokban is megnyilvánuló, már-már kórosan nárcisztikus lelki alkata igényelte, hogy nálánál fiatalabb nő-betegei mint orvost csodálják őt, és mint férfiba szerelmesek legyenek belé.

⁶⁹⁴ V.ö.: Freud, „Egy hisztéria-analízis töredéke”. (Ford.: Lőrincz Zsuzsa). In: *A Patkányember. Négy klinikai esettanulmány*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999. 80-81. o.

Egy másik jellegzetes esetben Freud az órában véli fölfedezni a női nemi szerv *szimbólumát*⁶⁹⁵, másutt a természeti tájat⁶⁹⁶, az ékszeres ládikát⁶⁹⁷, illetve a bonbonos dobozt⁶⁹⁸ méltatja ugyanezen női testrészt szimbólumaként, a lépcsőn való fölfelé haladást pedig a nemi közösüléssel asszociálja.⁶⁹⁹ (Ebben az utóbbi esetben Freudnak még adott kontextusokban igaza is lehet, hiszen jelen van a nemi izgalom és a fölfelé haladás párhuzama, ugyanúgy mint a levegő fogyásának, a zihálásnak és a csúcspontra érésnek párhuzama. Ám ez az igazság semmiképpen sem lehet általános, természettudományos jellegű, kötelező igazság.)

Példáink persze csak a legismertebb példák, amelyhez hasonlókkal tele van a freudi elmélet és gyakorlat. S ha ezekre alkalmazzuk a freudi heurisztikát, ugyanúgy megfordíthatóvá válik az értelmezés, akárcsak Emma orvérézése esetében. Idézzük magunk elé ezt a freudi világot, ahol a női ridikültől az órán és a bonbonos dobozon át a lépcsőig minden szexuális szimbólum, s idézzük föl egyúttal azt az elmaradottabb, konzervatívabb kultúrájú országokban – különösképpen a nők részéről – megfigyelhető ellenérzést, mely a női dohányzást veszi körül. Korosztályunknak erről van némi emléke a régi szovjetunióbeli utakat földérvé, amikor is középkorú és idős orosz vagy ukrán asszonyok undort kifejező pfujjal köptek a szájukba cigarettát tartó lányok láttán. Freud heurisztikája alapján – bár nem természettudományos szükségyszerűséggel, de lehetséges magyarázatként – ezt az egyébként megmagyarázhatatlan undorérzetet magyarázhatjuk azzal is, hogy a cigaretta a női cigarettázást utálatosnak tartó hölgyekben tudattalanul a férfi nemi szervet idézi föl. S abban, hogy maga a cigaretta ilyen képzeteket kelt, a konzervatív közegben jellemző szexuális elfojtások következményeinek tudattalan felszínre törését azonosíthatjuk.

Ami érdekes itt számunkra, az az, hogy nem a cigarettázó nő kompenzál elfojtásokat, nem őnéki vannak szexuális képzettársításai a cigarettáról – ő csupán a modern társadalmi szokásoknak hódol, s nikotinéhségét elégíti ki (ami persze olykor lehet a szexuális kielégületlenség kompenzációja is, de még ekkor sem jár a cigarettaszál és a férfi nemi szerv közötti tudattalan analógiával) – hanem a női dohányzást elítélő, azt pfujoló ellenpólusnak. Ha a Freud által adott heurisztikát reflexív módon alkalmazzuk órá magára, akkor nem a Freud idegesítő kérdéseinek nyomán táskájával babráló lány, hanem a táskában női nemi szervet látó, és az ékszeres ládikát vagy a lépcsőt

⁶⁹⁵ Freud, *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. (Ford.: Hermann Imre). Budapest: Gondolat, 1986. 218-220. o.

⁶⁹⁶ U. o.: 130. o.

⁶⁹⁷ U. o.: 131. o.

⁶⁹⁸ „Egy hisztéria-analízis töredéke.” 81. o.

⁶⁹⁹ V. ö.: *Álomfejtés* (Ford: Hollós István). Budapest: Magyar Helikon, 1986., illetve 1997. 250-251. o.

hasonlóan szexuális szimbólumként értelmező Freud az, akinek tudattalanáról, elfojtásairól és ebből fakadó kivetítéseiről megtudhatunk valamit. Mind ez persze nem jelenti azt, hogy Freud tudattalanjában szexuálisan túlfűtött, vagy egyenesen „aberrált” figura lett volna. Inkább arról lehet szó, hogy azokban a részben nagypolgári, részben polgári középosztálybeli társadalmi körökben, ahonnan Freud származott és ahol mozgott, fokozottabban érvényesültek azok az egészséges szexualitást is érintő tiltások és korlátok, melyek a zsidó és keresztény hagyományt jellemzik, s amelyekkel maga Freud is azonosult. Így ha a Biblia tiltja a maszturbációt, Freud is úgy véli, hogy az káros, s azt a természet testi kórokkal bünteti: igen kifejező e tekintetben, hogy Emma orrát is a föltételezett gyermekkori maszturbáció vélt káros utóhatásainak „gyógyításaként” roncsolták szét. A múlt század fordulójának - s ezen belül az akkori nagypolgári köröknek illetve középrétegeknek – elfojtott, szexuálisan fülledt és álszent világa az a társadalmi-kulturális talaj, melyből Freud gondolatvilága fakadt, s mely alapvetően formálta, befolyásolta Freud személyiségét és személyiségén át elméletét.

Mivel Freud elmélete szerint viselkedésünkben, képzeletünkben, s ebből fakadóan elméleteinkben is megjelenhetnek, kifejeződéhetnek tudatalatti elfojtásaink, tudattalan motivációink, az elméletből erkölcsileg az következik, hogy – amennyiben elfogadjuk azt, s annak jegyében dolgozunk – kötelességünk szembesülni ezzel a lehetőséggel. A lelki analitikusnak kötelessége, hogy a másik emberre irányuló, a másik emberrel bánó, annak személyiségét érintő elméletét és eljárásait reflektív módon alávesse a freudi antropológiai heurisztikának, s megvizsgálja, hogy meggyőződésében mennyire vannak jelen tudattalan elfojtásai és azok kompenzációi. E kötelesség egyszerre episztemológiai és erkölcsi. Episztemológiai, hiszen érinti az elmélet igazságát, és erkölcsi mert befolyásolja mind a tudományon belüli belső igazságkeresést, mind a tudományon kívüli gyógyítást, a másik ember személyiségével való bánásmódot – a másik ember személyiségének tisztelését. A lelki ismeret felől tekintve pedig ez az antropológia egyúttal heurisztikus eszköz is, mely segíthet abban, hogy az igen bonyolult, episztemológiailag és erkölcsileg is sokszorososan elmosódott szituációban körültekintően járjunk el. Maga Freud azonban – annak ellenére, hogy bizonyos mértékig alkalmazta önmagára elméletét – sohasem jutott el az ilyen mélységű, klinikai elméletének alapjaitól önreflexióig, s mindig erélyesen visszautasította az ilyen irányba mutató figyelmeztetéseket. Ez persze érthető: egy ilyen radikális reflexió elméletének éppen a számára legkedvesebb és legfontosabbnak tartott, általa természettudományosként meghatározott részét roncsolta volna szét.

Végül még röviden ki kell térnünk arra, hogy természetesen ismerjük a Freud-irodalomnak azt a szegmensét, amely Freud elméletét magára Freudra alkalmazza, s jelezniünk kell a főnti gondolatok és az ezen irodalomra jellemző attitűd különbözőségét. Egyrészt mi itt a tudomány és az erkölcs

kontextusába helyeztük a kérdéskört, másrészt – s ez az alapvetőbb eltérés – ez az irodalom elsősorban Freud klinikai elképzeléseit alkalmazza Freud gyakorlatára, s az erről adott beszámolóira: elfogadja és azonosul Freud elméletének azon részével, amelyet maga a pszichológus természettudományosnak tekintett. Mi ezzel szemben Freud általános antropológiáját alkalmaztuk Freud konkrét klinikai elképzeléseire, s mutattunk rá ezáltal ezen utóbbiak kétes voltára: a Freud-irodalom reflektív freudizmusa éppen annak az elméletrésznek Freudra történő alkalmazása, amelynek kétes episztemológiai és terápiás értékét mi itt jelezni próbáltuk.

Így ha az általános heurisztika alapján mint lehetőséget – de semmiképpen sem mint szükségszerű, elméletileg elkerülhetetlenül következő igazságot – fölvehetjük, hogy abban a szakmai csodálatban és elragadtatásban, mely Freud Fließhez írt leveleiben sokszorosan kifejezésre jut szublimált homoszexuális tendenciák is jelen voltak, akkor ez egyáltalában nem előfeltételezi, hogy Freud konkrét klinikai elméletével azonosuljunk. Ha viszont valaki – mint pl. Toril Moi – azt állítja, hogy Freud a Dóra-eset kapcsán végig saját kasztrációs félelmével küszködött, s ezért nem tudta következetesen végigvinni és befejezni az analízist; továbbá ha ezt kiegészíti azzal, hogy a Dóra-tanulmányban Freud azért hangsúlyozza a teljesség igényét, mert a töredékességet a kasztrált állapottal azonosítja, s így e tanulmányában a teljességre törekedve valójában kasztrációs félelmét szeretette volna tudattalan módon legyőzni a tudományos munkában⁷⁰⁰, akkor ez az elképzelés éppen Freud klinikai elméletének és terminológiájának elfogadásán alapul. Az ilyen és hasonló megközelítések valójában nem Freud elméletét kritizálják reflektív freudizmusokkal, hanem éppen ellenkezőleg: az elmélet következetes alkalmazását kérik számon rajta, és egyúttal azt próbálják meg éppen a freudi klinikai elmélet szexualizált fogalomvilágának Freudra történő alkalmazásával megválaszolni, hogy vajon milyen tudattalan lelki okok akadályozták meg a tudóst abban, hogy terápiája során következetes legyen. Így e megközelítéseket ugyanaz az elméleti-tudományos – sokszor tudálékos – formában megjelenő szexualizált világ jellemzi, amellyel Freudnál is találkozhatunk, s amelyet éppen a freudi általános antropológia segítségével mint személyes és társadalomlélektani problémák lehetséges teoretikus kivetülését mutattunk föl. Ez a fajta reflektív freudizmus tehát nem vonatkozik Freud klinikai elméletére, hanem éppenséggel a „Mester”-nél is következetesebben próbálja meg alkalmazni azt: szemben a jelen írás megközelítésével, nem fogalmaz – nem is fogalmazhat meg – episztemológia és erkölcsi kételyeket magának a teóriának vonatkozásában.

⁷⁰⁰ Toril Moi, „Férfiuralom: szexualitás és episztemológia Freud Dóra-jában.” (Battyán Katalin fordítása). *Thalassa*, 1996.